

DALIUS VILIŪNAS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

BARONO D'HOLBACHO PĖDSAKAI XVIII A. LIETUVOJE. LIBERTINIŠKI LDK PABAIGOS KONTEKSTAI

The traces of Baron d'Holbach in XVIIIth century
Lithuania. Libertine contexts of the last days
of Grand Duchy of Lithuania

SUMMARY

The article analyzes the religious worldview in Lithuania at the end of XVIIIth century. This worldview *en gross* could be extrapolated into two major alternatives – catholic traditionalism, that is traditional theism and, second, deism related conjoined with the ideas of the Enlightenment. The problem is raised: Does the more radical alternative to deism, that is, atheism exist at this time? The article attempts to answer in the affirmative. A radical libertine trend in the worldview existed in Lithuania. The works of the best known French atheist D'Holbach were acquired. The article presents a manuscript copy of the text of d'Holbach and considers some ideas related with the fact of its presence.

SANTRAUKA

Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltinių I tome (Vilnius, 1980), t. y. pripažintame enciklopediniame leidinyje, aprėpiančiame visą lig šiol žinomą filosofinę LDK regiono žinią (nuo jos atsiradimo iki XIX a. vidurio), žymiausio prancūzų ateisto ir materialisto d'Holbacho pavardės nerasime, jos nėra ir minėto žinyno pavardžių rodyklėje. Kitaip tariant, Lietuvoje jo idėjos atgarsio neturėjo. Pateikiamas straipsnis siūlo šį iškilųjį prancūzų libertiną svetingai priimti į Lietuvos filosofinės ir visuomeninės minties recepcijų katalogą; siūlo į deistinės ir teistinės minties poliais struktūruojamą mūsų XVIII a. – Apšvietos epochos pasaulžiūrinę panoramą įvesti trečiąją – ateistinę – alternatyvą.

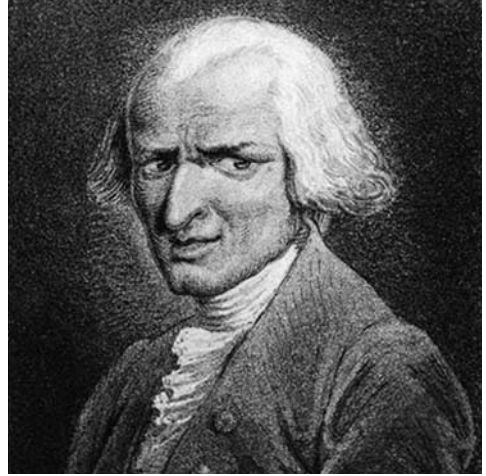
RAKTAŽODŽIAI: deizmas, teizmas, libertinizmas, krikščioniškasis tradicionalizmas.

KEY WORDS: deism, theism, libertinism, atheism, Christian traditionalism.

*Šelmystes pramanyt, kekšaut bei Dievą paniekint
Ir, kad dar daugiau, yr pramonių, pramanyti,
Tai visa viera baisingos mūsų gadyinės.*

Kristijonas Donelaitis

Lietuvių religinio sąmoningumo, religinio pasaulėvaizdžio istorija ir ypatybės yra nesuskaičiuojamų praeito ir šio šimtmečio respektabilių mokslinių tekstų objektas: nepanašu, kad žvalus dėmesys šiai temai galėtų išblėsti. Tuo tarpu ateistinės, deistinės, materialistinės, libertiniškos minties istorijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje tyrinėjimai dabar kai kam gali priminti prisikėlusį sovietmečio negyvėlį. Tokia asociacija neturi pagrindo. Išvardyti mentaliniai reiškiniai, kaip matysime, nebuvo tuščia aibė, t. y. praėjusios epochos tyrinėtojų (arba save tokiais laikusių) įtaigios fantazijos kūrinys. Praleidžiant kultūrologijos metodų subtilybes bei šįkart paliekant nuošalyje žinomus filosofinius autoritetus (kad ir Juozą Girnių, skvarbiai gvildenusį ateistinės sąmonės reiškinį), čia konstatuotinas tik vienas fundamentalus dalykas. Būtent kultūrai visada kyla pavojus sustabarėti, merdėti, išsikvėpti, kai joje išigali ir vienvaldiškai vyrauja viena alternatyva – kad ir kokia ji būtų: religinė, meninė, mokslinė, socialinė, politinė, pasaulėžiūrinė etc. Alternatyvų kova, tebūnie nelygi, jų žaismė, kitų metafizinių sprendimų, meno stilių, santvarkų, ideologijų galimybė, konkurencija visada akumuliuoja kūrybines galias ir funkcionuoja kaip kultūros realios gyvasties šaltinis. Laikantis šio požiūrio, religinės ortodoksijos stiprybės versmė – su ja konkuruojančios „erezijos“. Pastarosios kultūrai reikalingos, jos

PAUL-HENRI THIRY. *Baron d'Holbach (1723–1789)*

būtinios; religijai – tai akstinas atsinaujinti, o juk visos didžiosios religijos gyvuoja ne kitaip, kaip nuolat atsinaujindamos. Tyrinėtojai, antai Vytautas Kavolis, yra atkreipę dėmesį į Lietuvos barokinį sąmoningumo trajektorijos sąstingį, iš esmės negatyvų reiškinį, susijusį su protestantiškosios intelektualinės alternatyvos pašalinimu iš viešojo gyvenimo bei vienvaldiška katalikiškosios scholastikos ir slogaus konservatizmo hegemonija (tai esą buvo „...paties baisiausio pragaro kančiomis gąsdinimo laikotarpis“). Taigi XVII–XVIII a. pirmojoje pusėje Lietuvoje identifikuojamas vienos alternatyvos slėgis. Pateikta Kavolio išvalga¹, patvirtinama taip pat kitų tyrinėtojų, tiesiogiai susijusi ir su mūsų tema. Ar XVIII a. antroje pusėje realiai buvo surasta atsvara tuometinės krizę išgyvenančios katalikybės² monotonijai, intelektualiam stan-

grumui, inovacijoms priešiškam tradicionalizmui, scholastiniam autoritarizmui? Tyrinėtojams, ypač filosofijos istorikams, yra žinoma, kad XVIII a., gana staigiai keičiantis kultūrinėms formacijoms, meno ir mąstymo stiliams, suvešint iki tol nebuvusiams reiškiniams, antai neregėtai aktyvėjant švietimo procesams, apskritai kultūrai įgyjant, pasakytume, vakarietišką „pagreitį“, gelminė ideologinė, intelektualinė katalikybės vienvaldystė vis dėlto išliko. Dėl įvairių priežasčių; neabejotina, kad dvasininkijos Lietuvoje jau tris šimtmečius puoselėtas švietimo monopolis tiesiog fiziškai negalėjo būti pašalintas (net to sąmoningai siekiant) per trumpą laiką. Tiesa, šios hegemonijos įveikimo tendencijų būta jau XVIII a.: pavyzdžiui, Edukacinė komisija organizavo mokytojų pasauliečių rengimą. Vis dėlto pirmasis Universiteto rektorius ne dvasininkas buvo išrinktas tik 1807 m. – astronomas ir matematikas Janas Sniadeckis. Tačiau filosofijai Vilniuje iki aukštosios mokyklos uždarymo (ir dar trejetą metų po šio 1832 m. įvykio) atstovavo pijorų ordino vienuolis, kaip žinoma, kunigas Angelas Daugirdas. Aristotelinis scholastinis mąstymo būdas, jėzuitų autoritarinis scholastinis metodas XVIII a. antroje pusėje moksle bei apskritai intelektinėje kultūroje buvo deklaratyviai paneigtas ir oficialiai eliminuotas. Tačiau realiai, įgavęs kitus pavidalus, egzistavo ir darė įtaką. Katalikybės valstybinės reikšmės nekvestionavo ir garsioji Gegužės 3-iosios konstitucija; maža to, joje fiksuotas religinės netolerancijos elementas – apostazė traktuota kaip nusikaltimas. Jau pereinamo šimtmečio pradžioje istorikai šiam Vokietijai, Ispanijai, Italijai, o ypač Lenkijai ir Lietuvai būdin-

gam fenomenui – prie laiko iššūkių besistengiančiai prisitaikyti katalikiškai minčiai ir kultūrai – nukalė sėkmingą terminą „Katalikiškoji apšvieta“ (vok.: *„Katholische Aufklärung, it.: illuminismo catolico; lenk.: „Oświecienie katolickie/chrześcijańskie“*) – „Krikščioniškoji / katalikiškoji apšvieta“. Iš pirmo žvilgsnio – tai prieštaravimas, *contradictio in adjecto* – juk būtent Apšvieta, kaip žinome iš vadovėlių, pamynusi ne tik prietarus, bet ir autoritetus, religiją pasodino, pasak vaizdaus įžymaus prancūzų mokslininko Pauliaus Hazardo, į teisiųjų suolą. Abiejų Tautų Respublikoje toks suolas Apšvietos epochoje nebuvo suręstas. Bent jau iki šiol jo nerasta. Tai patvirtina bergždžios, nesėkmingos sovietmečio tyrinėtojų pastangos aptikti bent vieną Lietuvoje sukurtą tekstą, kuris deramai reprezentuotų šio kritikos amžiaus „pažangias“, t. y. ateistines ar „antiklerikalines“ tendencijas. Pavyzdžiui, *„Lietuvos ateizmo istorijos chrestomatijoje“* (Vilnius, 1988) apsiribojama valstiečių vardu surašytu skundu dėl vyskupo Ignoto Masalskio savivalės ir, religijos kritikos požiūriu, visiškai romiais Jano Sniadeckio ir kitų Universiteto dėstytojų svarstymais.

Iš tiesų daugiausia, ką toldami nuo krikščioniškos tomistinės ortodoksijos pasiekė Apšvietos teoretikai Lietuvoje, buvo deizmas: deistinės ekonominės, etinės, socialinės, teisinės bei politinės idėjos ir koncepcijos. Deistinėse koncepcijose Dievas (vadinamas „Visatos Kūrėju“ arba „Aukščiausiaja Esybe“) buvo paverčiamas kosmogonine Pirmąja priešastimi, prigimtinių (gamtinių) dėsnių kūrėju, kasdienio gyvenimo procesus veikiančiu minimaliai arba visai į juos nebesikišančiu. Deizmo dvasia parašy-

tuose kūriniuose minėtas Kūrėjas užėmė monumentalios dekoracijos vietą (kitur Dievas – kvazipoetinė abstrakcija, gamtinio pasaulio visumos įvaizdis³). Etiniams, socialiniams, ekonominiams šių kūrinių koncepcijų turiniams su derama pagarba pristatomas Kūrėjo konstruktas didesnės įtakos neturėjo – pagrindinis teorinis vaidmuo teko natūraliųjų dėsnių nustatinėjimui, tiesioginės Dievo valios nereglamentuojamų teisių bei pareigų, tuo pačiu ir socialinių statusų, etinių elgesio taisyklių ir valstybinių priedermių dedukavimui. Iškilusias XVIII a. deizmo raštijos paminklas Lietuvoje – Jeronimo Stroinovskio *Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslas* (pirmas leidimas Vilniuje, 1785)⁴. Šis nedidelės apimties, tačiau monumentalus savo užbaigtumu bei sistemiskumu veikalas maždaug tris dešimtmečius kaip vadovėlis buvo naudojamas Lietuvos mokyklose bei Universitete; tai itin ryški visuomenės mentaliteto sekuliarizacijos išraiška bei, manytina, sekuliarizacijos stimulus. Svarbu pažymėti, kad J. Stroinovskis pats buvo dvasininkas, pijoras, gyvenimo pabaigoje – Vilniaus vyskupas. Jį palaikė ir inspiravo kiti aukštieji hierarchai: „Skaičiau su atgaiva šį veikalą – atsiliepia jo pirmtakas vyskupas ir bažnytinis cenzorius Ignotas Masalskis, – ir tuo didesniu noru jį aprobuoju, kuo tikresnės naudos žmonių protuose iš šio mokslo galiu tikėtis...“⁵ Negausus būrelis hierarchų bei įtakingųjų (minėtinas Lietuvos kancleris Jokūbas Liutauras Chreptavičius), skleisdami, populiarindami bei taikydami (kaip Povilas Ksaveras Bžostauskas) deistinę fiziokratų doktriną, sudarė vienintelį iki šiol žinomą radikalųjį krikščioniškosios Apšvietos

sparną, demonstratyviai abejingą tradicinėms sarmatiškojo, barokinio religingumo raiškos formoms, turinį praradusiems ritualams, nepakantų fanatizmui, skatinusį toleranciją. Prie „lietuviškojo Apšvietos radikalizmo“ galime priskirti saujelės didikų tiesioginius ryšius su žymiaisiais Prancūzijos nonkonformistinėmis teoretikais; minėtini I. Masalskio bei J. L. Chreptavičiaus dalykiniai kontaktai su „žmonių bičiuliu“ Honoré Gabrieliu Riqueti de Mirabeau, kitais prancūzų laisvamaniais, filosofais, ekonomistais libertiniais, fiziokratais. XIX a. antrajame dešimtmetyje minėtojo sparno, kaip ir paties fiziokratizmo, poveikis išsivėpė (apčiuopiamą atgrasantį vaidmenį suvaidino kruvini Prancūzijos revoliucijos įvykiai), fiziokratistinės koncepcijos (pvz., reikštos Juzefo Jasinskio) neteko deistinio kryptingumo bei Apšvietai būdingo socialinio optimizmo (pastarąjį pašalino valstybingumo praradimas). Nepaisant ryškių natūralizmo ir deizmo simptomų⁶, fiziokratai konstravo iš esmės dogmatinę sistemą, iš principo neleidžiančią dar labiau liberalių, alternatyvių sprendimų. Monolitinė fiziokratų „fizinė – moralinė tvarka“ nesikirto su teocentrinio pasaulėvaizdžiu ir *de facto* buvo jo sekuliarizuotas substitutas, „prigimčiai“ suteikęs tokį patį legitimuojantį socialinį, etinį statusą, kaip ir scholastikos – Dievui Kūrėjui. Sustingę pamatinės feodalinės „barokinio išalo“ socialinės, etinės, ideologinės, kultūrinės hierarchijos buvo pamažu tirpdomos (tarp šio proceso veiksmų nurodytina fiziokratinis darbo vertės, nuosavybės neliečiamumo, prigimtinės lygybės iškėlimas, žemdirbystės ir ūkininkavimo glorifikavimas, Edukacinės komisijos įkūrimas ir

jos veikla, dar minėtina S. K. Potockio satyra, deklaratyvus scholastikos, kaip sakyta, „gotikinių miglų“ atmetimas, egalitariniai masonų lozungai ir t. t.), tačiau iš esmės nebuvo atmestos.

Greta negausių prancūzų fiziokratizmo receptijos paminklų (Antonijaus Poplawskio etikos vadovėlių, minėto J. Stroinovskio veikalo, socialinės tematikos Mykolo Karpavičiaus pamokslų, kuriuos užsakė vyskupas I. Masalskis, J. L. Chreptavičiaus traktato „Apie prigimtinę teisę“) nuo XVIII a. vidurio Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje dominavo kito, vienareikšmiškai teistinio pobūdžio raštija. Dalis jos buvo polemienio pobūdžio; joje buvo be gailėsčio pliekiami libertinai, vadinamieji „kenksmingi filosofai“ bei laisvamaniai. Lenkų tyrinėtojas J. Snopekas, gvildenęs šį fenomeną (jo tyrimų objektas buvo ne tik Lenkijoje, bet ir LDK regione parašyti tekstai)⁷ išskyrė ištisą publicistinį klaidatikių, o pirmiausia – laisvamųjų libertinų veikalų ir pažiūrų „atmetimų“, „sugėdimų“, paneigimų („refutacijų“ nuo lot. *refutatio* – atmetimas) žanrą. Šis polemienis „žanras“ Apšvietos epochoje publikacijų skaičiumi aiškiai pranoko „tipiniais“, chrestomatiniiais laikomų minėto laikotarpio kūrinių (t. y. „švietėjiškų“, „pažangių“ etc.) masyvą. Beje, ne menkesnio masto, tik kiek kandesnė, teoriškai skvarbesnė antišvietėjiška publicistika klestėjo Vakarų Europoje; Voltaire’o, Rousseau ir kt. turėjo jų talento vertus plunksnos varžovus. Kyla realią reikšmę turintis klausimas: ar iš tiesų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje paskutiniaisiais jos gyvavimo dešimtmečiais egzistavo libertiniškas visuomenės sluoksniškas? Gausu netiesioginių – memuaristinių, archy-

vinių duomenų, kad vadinamojoje saloninėje kultūroje libertinizmo fenomenas iš tiesų buvo. Sunku spręsti, galbūt libertinizmas nuvilnijo kaip to meto trumpalaikės mados padarinys, viena iš prancūziško eksporto „prekių“, gundžiusi savo naujumu ir ekstravagantiškumu. Antai apie „prancūzų raštininkų makliors-tvas“ ir „Voltero tarnų“, kurie „sumanė prieš Dievą tauzyti“ antplūdį („pradžioj devynioliktojo amžiaus“) rašė Motiejus Valančius savo „Žemaičių vyskupystėje“⁸; iš tiesų neturime jokie pagrindo spėti, kad iš sakyklų beveik kasdien skelbiamos libertinizmo „refutacijos“ tebuvo antišvietėjiškos Vakarų publicistikos atgarsis, krašto terpėje neturėjęs realaus referento. Pažymėtina, kad referento realumo klausimas nelaužtas iš piršto. Pavyzdžiui, scholastinės filosofijos bei mokslo Lietuvoje tyrinėtojams žinoma aplinkybė, kad pora šimtmečių kolegijoje ir Akademijoje buvo puolamos epikūriečių, skeptikų, ateistų, solipsistų ir kitos „klaidingos sektos“, vėliau kritikuojamas spinozizmas, panteizmas. Paradoksalu, bet išvardytų krypčių pėdsakų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijoje ar visuomenės gyvenime neaptikta, šios kryptys realiai šalyje neegzistavo, tiesioginio pavojaus vyraujančiai katalikiškai kultūrai tikrai nesudarė. Apie „priešininkus“ – teorinius ir ideologinius – studijuojantieji šalies mokyklose sužinodavo iš minėtų „refutacijų“, t. y. atmetimų, paneigimų, kritikos, platesni bajorijos sluoksniai – iš „kenksmingai filosofijai sugėdinti“ skirtų pamokslų.

Kalbėdami apie libertinus susiduriame su visai kitokiu, t. y. tikrovišku, atveju, istoriniu faktu, sudariusiu realią priešpriešą (ar netgi grėsmę) oficiozinei įvaiz-

Kortavimas – populiariausias Lietuvos saloninės kultūros atributas

džio kultūrai. Po Prancūzijos revoliucijos terminas „libertinai“ („pasileidėliai filosofai“) įgijo papildomų neigiamų konotacijų, buvo painiojamas su „kraugeriais jakobiniais“. Plačiai žinomame Mykolo Karpavičiaus 1794 m. *Kozoniaus* vertime šis terminas buvo pateiktas ir lietuviškai šnekančiai visuomenei: „*Akrutnyka(i) ir tironys išmislija, jog mūsų žemė nor(inti) būti jakūbina(i)s, kurių mes nežinom...*“⁹ Kiprijono Lukausko 1797 m. pamoksluose terminas „libertinas“ vartojamas kaip „bedievio“¹⁰ sinonimas. Čia pabandykime rūpiną terminą apibrėžti kiek tiksliau: libertinizmas – tai Renesansą šaknimis siekiantis Prancūzijoje tarp mąstytojų ir rašytojų (Gassendi, Montaigne, Saint-Evremond ir kt.) kilęs antidogmatinis racionalistinis XVIII a. sąjūdis (terminas „racionalizmas“ čia priešpriešintinas ne empirizmui, bet antiracionalizmui, misticismui bei dogmatizmui). Jo atstovams būdingas skepticizmas, totalinių metafizinių sistemų atmetimas, charakteringa laicistinė pasaulėžiūra bei laisvamanybė. Sąjūdis visų pirma nukreiptas prieš religijos autoritetus, ypač dogminį bei scho-

lastinį mąstymo stilių, apskritai krikščioniškąjį tradicionalizmą bei katalikų – feodalų – gyvenimo būdo idealus. Libertinizmą galime laikyti nusistovėjusių ir vyraujančių tikybių bei bet kokio autoritarizmo atmetimo sinonimu. Politinis libertinizmas postulavo individo teisių maksimizaciją, susijusią su laisvąja rinka, bei valstybės vaidmens minimizaciją. Libertinizmo moralės filosofija dažnai jungė hedonizmo ir epikūrizmo receptijas priešindama jas asketizmui. Libertinizmas savaime dažnai ir be pagrindo buvo tapatinamas su amoralizmu, siejamas su palaidumu, papročių degradavimu. Libertinizmo atmetimo („refutacijų“) ir pačių Lietuvos libertinų tema jau buvo liesta šio straipsnio autoriaus¹¹.

Vis dėlto rekonstruojant XVIII a. pabaigos dvasinę ir kultūrinę atmosferą dera pabrėžti, kad pagrindiniame deizmo ir, yra pagrindo manyti, libertinizmo židinyje – Lietuvos sostinėje, kitapus draperijomis pridengtų aristokratiškų salonų iš tiesų vyravo oficiozinė religinio konservatizmo, netgi rigorizmo atmosfera. Esama pagrindo teigti, kad dvasi-

ninkų luomas plačiojoje visuomenėje ir toliau atliko besąlygiškai dominuojančio ideologo funkciją. Jėzuitišką (nors Ordinas – jau po kasacijos) miesto dvasią savo laiškuose iš Vilniaus mini (gerokai ja nusivylęs) Georgas Forsteris; ją gerai atspindi kiti autentiški dokumentai, pavyzdžiui, A. Lazarovičiaus paskelbtas XVIII–XIX a. sandūros oficialus Vilniaus mokyklų dienynas, daug dėmesio skiriantis ir akademijos reikalams, miesto „fizikams ir matematikams.“ Šis šaltinis atskleidžia beveik gotikinį paveikslą: permanentiniai šventųjų minėjimai, kiekviena oficialia proga *Veni Creator Spiritus* ir *Te Deum laudamus* giedančios mokinių ir Universiteto studentų procesijos, nuolatinės rekolekcijos, nepaliaujamas mišių srautas, egzekvijos, pamokslų lavina bei privalomos išpažintys – būtent tokie ryškiausi Vilniaus akademinės kasdienybės išoriniai atributai. Štai tipinis akademinis „įvykis“: „1785 m. kovo 7. Šv. Tomo Akviničio iškilmės: 10 val. studentams mišios pas dominikonus; po pietų, trečią valandą, studentai išėjo iš klasių ir įprastine tvarkaėjo pas dominikonus klausytis oracijos, į kurią šie iš anksto buvo pakviesti.“¹² Kaip žinoma iš kitų šaltinių, panašių iškilmų vengiantiems grėsė karceris. Dienyno autoriai, pedagogai tarp religinių praktikų atlikinėjimo rutinos užfiksavo ir dėmesio vertus (dažniausiai pamokomus, moralizuojamus) miesto nutikimus. Antai 1799 m. pateikiamas Dievo malonės pavyzdys: Dievas „įrodo savo mielaširdystės nusidėjėliams, netgi nusiritusiems ligi libertinizmo (kursyvas – D.V.) pavyzdžius. „(...) Bonifratų ligoninėje buvo vienas ligonis, kuris daugybę metų gyvendamas laisvai, libertiniškai (po libertrynsku), niekino krikščioniškos religijos

mokslą ir beveik iki paskutinės gyvenimo akimirkos atrodė tversias neatlikdamas išpažinties. Nors daugelis kunigų pakankamai darbavosi dėl jo sielos išganymo, nieko negalėjo jam įteigti.“¹³ Paskutinę akimirką šis nežinomas Vilniaus libertinas vis dėlto, Dievo ir profesoriaus kunigo Dovydo Pilkausko apšviestas, atliko išpažintį. Kultūros bei mentalitetų istorijos požiūriu svarbiau kitkas – konstatuotina, kad istoriniai šaltiniai vienareikšmiškai, neabejotinai patvirtina Lietuvoje XVIII a. egzistavus „grynojo“ libertinizmo atmainą, kuri buvo gerokai radikalesnė už deistinių natūralizmą ar tuomet visuotinai madingus masoniškus žaidimus. Būtent cituotas šaltinis kalba apie „religijos mokslo“ (N.B. nepasakyta, paties Dievo) atmetimą.

Išryškėjusias pasaulėžiūros, netgi filosofinės minties diferenciacijas, manytina, adekvačiai užčiuopė lietuvių kultūriniam sąjūdžiui nusipelnęs Pranciškus Mykolas Bogušas (1746–1820), literatas, visuomenės veikėjas, generalinis Lietuvos mokyklų vizitatorius, 1786 m. išleidęs knygą *Filosofas be religijos*, „saugojančią visuomenę nuo pragaištingos pasaulietinės filosofijos įtakos.“ Originalioje verstinio veikalo pratarmėje autorius pateikia trinarį filosofijos suskirstymą, manytina, atspindintį Lietuvos realijas. Jo nuomone, egzistuoja mokyklinė filosofija, skirta jaunimui „mokyti samprotavimo, šlifuoti protą.“ Manytina, kad tai scholastinis tradicionalizmas. Toliau Bogušas nurodo, jog „yra ir kita filosofija, kuri moko žmogų ieškoti ir atskleisti gamtos [ši terminą galima versti ir „prigimties“ – D. V.] paslaptis. Atskleisti jos spyruokles, daryti visuomenei naudingus išradimus.“ Mūsų nuomone, Bogušas čia

turi omenyje deistinę – gamtamokslinės, prepozityvistinės filosofijos ir pasaulėžiūros kryptį. „*Vis dėlto pati gausiausia žmonių, besivadinančių filosofais, rūšis, kuriems oponuoju, – teigia Bogušas, – yra tie, kurių tikslas – nepriklausomybė. Jų mokymo padarinys – netikrumas dėl visko, pagaliau kažin koks padūkimas, proto iškrypimas.*“ Autoriaus nuomone, šie filosofai „*sulygina mus su gyvuliais.*“ Jų pirmtakai – Epikūras, Diogenas, kinikai¹⁴. Tad jeigu tikėjime šiomis amžininko žiniomis, libertiniška, skepticistinė, galima nuspėti, materialistinė bei antitikiybinė filosofijos kryptis XVIII a. priešpaskutiniajame dešimtmetyje netgi nusvėrė kitas alternatyvas, buvo „*gausiausiai*“ atstovaujama. Apie gaivalingą libertinizmo antplūdį, palietusį „*visus*“, liudija ir memuaristinė literatūra. Stanisława Szantyro *Atsiminimuose* pažymima, kad XVIII a. antroje pusėje „*nesuskaičiuojama daugybė*“ Voltairė'o, Rousseu ir kitų laisvamanių knygų pateko į LDK, „*kur jas aistringi prancūzų filosofijos šalininkai godžiai skaitė – originalus arba vertimus; dažniausiai keliaudavo jos iš rankų į rankas, užvaldydavo pirmiausia jaunuomenės, netgi damų, o kad dar blogiau – dvasininkijos protus. Visi metėsi sekti naujamadiškų sofistų svarstymais, kurie šioje epochoje visai iškreipė lenkų tikyba.*“¹⁵ Kaip matome, situacija kontroversiška, įtempta bei provokuojanti: tiesiog kaktomuša susiduria sena ir nauja. Priklausomybė įtakingai, vyraujančiai tradicijai susiremia su tuo, kas madinga, patrauklu, Bogušo žodžiais, „*nepriklausoma*“, liberalu, atvira abejonei ir skepsiui.

Esminis, šiuo atveju jau filosofinės minties istoriką dominantis klausimas: ar gausi Lietuvos laisvamanių lavina paliko savą „intelektualinį pėdsaką“, ar jų

veikla bei pažiūros rekonstruojamos vien tik iš oponentų pateiktos informacijos – pamokslų bei panašių į pateiktąsias užuominų? Galbūt jie buvo sokratiško filosofavimo būdo šalininkai, rašto darbais nesirūpinę? Priešininkai, teistinės pasaulėžiūros, klero atstovai, kalbėdami apie antireliginių nuotaikų plitimą, dažnai vartojo „nuodingo gėrimo“ metaforą. Paplitusi „libertiniškų nuodų“ metafora pateko net į ankstyvąją lietuvių literatūrą (K. Lukauskas kalba apie „*bediewius Libertinus, kurie nuodays sawa pigiey uz-kriesty nekattas sirdelas waykeliu gale*“¹⁶). Bogušas „pragaištingą filosofiją“ tiesiogiai sieja su knygomis, kurias „neatsargi jaunuomenė entuziastingai skaito“ ir, Bogušo žodžiais, „*vienu ypu išgeria tą gėrimą, kuris yra nuodai*“¹⁷. Bogušo (ir kitų autorių) nuorodos leidžia vienareikšmiškai identifikuoti nuodingų knygų kilmės šalį: „*Jų knygos, ypač prancūzų kalba, pasklido po visą pasaulį.*“ 1787 m. Gardine išėjo Mykolo Kadlubovskio knygelė *Naujoji filosofija (Filozofia nowa)*, kurioje norima įteigti bajorijai, kad apsisaugoti nuo materializmo ir ateizmo reikėtų... nemokant vaikus prancūzų kalbos! Tačiau čia pat su kartėliu pripažįstama, kad jaunuomenė, nemokanti svetimų kalbų, „*tokias blogas knygas skaito išverstas iš prancūzų kalbos bei atkeliauja iki libertinizmo lygmens*“ (*do stopnia libertynstwa*)¹⁸. Mūsų svarstymų kontekste tai informatyvi vieta. Autorius rašo, kad jo parapijoje yra jaunimo, kuris blogai atsiliepia apie religiją; šia proga užsipuola tik iš nuogirdų jam žinomas Voltairė'o, Rousseau, Helvecijaus, Woolstono pažiūras, kurios plinta „*nepaisant šv. Augustino išpėjimo.*“ Analogišką „antiprancūzišką“ informaciją pateikia Kiprijonas Lukauskas: „*patepusis*

prancusciznu liezuvi“ „isz pasniku yr drausma Bazniacias juokties.“¹⁹ Lukausko pamoksluose taip pat fiksuota draudžiamų knygų „*perraszymo*“ nuodėmė.

Ar buvo Lietuvos ir Lenkijos valstybėje sukurta originalių, „neperrašytų“ libertiniškų tekstų? Pagal senosios Lietuvos filosofijos žinovo Romano Plečkaičio konstataciją, iki šiol vietinės kilmės laisvamaniškų, ateistinių, taip pat panteistinių ar kitų su krikščionybe besikerančių teorinių veikalų ar mažesnių traktatų iki šiol nebuvo surasta²⁰. Reikšminga tai, kad šio autoritetingo tyrinėtojo įžvalga aprėpia taip pat didžiulį mokslinėse bibliotekose saugomų rankraštinių tekstų masyvą. Taigi, tyrinėdami libertinizmo fenomeną Lietuvoje, susiduriame su didžiuliu „kenksmingų filosofų“ atmetimų srautu, pirmiausia rankraštiniais ir publikuotais pamokslais bei, kita vertus, nežinomų prancūzų autorių kūriniais ir jų vertimais. Natūrali prielaida, kad jie, vertimai ir prancūziškų knygų importas, o ne vietinė kūryba sudarė teorinį laisvamanybės pamatą. Lietuvoje nugriaudėjusioje pamokslinėje – poleminėje literatūroje išsamaus „blogųjų“, „kenksmingų“ filosofų sąrašo neaptinkame. Vyrauja du jau įvardyti „*ateušų kunigaikščiai*“ – Voltaire’as ir Rousseau. Šiedu nebuvo itin ryškios žvaigždės prancūzų Apšvietos radikaliosios mąstytojų plejadoje: kritikuodami ar kandžiai išjuokdami tuometinį tradicionalizmą, klero ydas, jie laikėsi deistinės pozicijos, kuri, kaip jau minėta, nebuvo svetima ir Lietuvos katalikiškosios Apšvietos autoriams, intelektualams, kad ir kaip būtų paradoksalu – dvasininkams. Taigi negailėstingas, aršus, pasakytume, apokaliptinis „klaidingųjų filosofų“ at-

metimo, demaskavimo tonas, „naujama-diškų“ filosofinių veikalų skaitymo pri-lyginimas apsinuodijimui arba didžio-sioms nuodėmėms, šiandien nėra lengvai suprantamas. Reali, gilesnio tyrinėjimo verta intriga: kas konkrečiai, kokie trak-tatai galėjo būti tas „godžiai geriamas gėrimas – nuodai“?²¹

Pastaruoju metu, tęsiant šios krypties archyvines žvalgybas, pavyko surasti tekstą, išsiskiriantį pasaulėžiūrinio radi-kalizmu ir tikrai galintį nusipelnyti, krikščioniškųjų tradicionalistų žvilgsniu, minėtojo „nuodų“ epiteto. Vilniaus uni-versiteto bibliotekos rankraštyne, Čarto-ryskio depozite, Mykolo Pelkos-Polinskio fonde (Michał Pelka-Poliński, 1784–1848) buvo rastas jo sąsiuvinų rinkinėlis – ke-turi neįvardytų autorių lenkiški tekstai (signatūra: VUBR, F 2 – DC 243).

Mykolas Pelka-Polinskis gimė 1784 m. Naugarduko apskrityje. Baigęs bazilijonų mokyklą, studijavo Vilniuje matematikos ir fizikos mokslus, čia įgijo filosofijos dak-taro laipsnį. Dėstė Lietuvos mokyklose (Minske ir Vilniuje), greitai buvo pakvies-tas į Universitetą. 1817–1819 m. stažavo-si Vakarų Europoje. Grįžęs vadovavo matematikos katedrai, vėliau – Fizikos mokslų fakulteto dekanas. Išėjęs į eme-ritūrą gyveno Vilniuje. Kolekcininkas, bibliografas, bibliofilas. Daugelio gamtos mokslo srities publikacijų, taip pat pri-pažinto veikalo *Apie geodeziją* autorius. Daug straipsnių paskelbė anonimiškai.

Mus dominantis tekstas – *Natūros atsiliepimas į liaudį (Odezwa Natury do Ludu)*. Pateikiame įvadinę pastraipėlę: „O, jūs, kurie mano duotojo veržlumo ge-nami kiekvieną gyvenimo akimirką siekiate laimingumo, nesipriešinkite mano viską val-dančiai galiai, dirbkite savo laimei, naudo-

kitės ja nebūkštaudami, o jai tarnaujančias priemones rasite idiegtas jūsų širdyse. Veltui, o prietaringasis, ieškai savo laimingumo už regimo pasaulio ribų, kurį mano darbšti ranka tvarko, veltui žeminiesi prieš tą neperaldaujamą katafalką, kurio beprotystes tavo vaizduotė nori pasodinti praamžiname mano soste. Veltui, prietaringasis, lauki tų išivaizduotų Dangaus Kraštų, kurie tavo karščiuojančiose smegenyse driekiasi; veltui nusilenki tiems Dievams, kurių geradarystės tave žavi netgi tada, kai pripildo žemę nelaimių, didžio siaubo ir apgaulės. Išdrįsk kartą numesti nuo savęs varginantį Religijos jungą, tos mano koketės, kuri paniekina mano teises, išsižadėk tų Dievų, mano valdžios uzurpatorių, ir sugrįžk į saldžią mano viešpatiją. Mano valdžioje esti tikroji laisvė; tironija – politinė ir religinė – yra visados išguita, teisingumas sergsti man pavaldžius; ji [mano valdžia] užtikrina visiems jų teises, geradariškumą ir žmogiškumą, sieja juos nenutraukiamu meilės saitų, tiesa juos apšviečia, o klaida jų protų nesugeba [užval-

Mykolas Pelka-Polinskis, 1784–1848

dyti]. [...] Paaukok kelias akimirkas apmąstymams apie save patį, pagalvok pagaliau apie būtybes, kurių esi apsuptas, ir mesk tuos Dievus, kurie tau visiškai negali padėti tapti laimingam. [...] Būk laimingas, o žmogau! Natūra tave kviečia..."

POST SCRIPTUM

Pirminis rašybos ypatybių sugretinimas leidžia spėti, kad tekstas užrašytas būtent minėto Lietuvos bajoro (o gal dar studijuojančio bajoraičio, – tekstai nedatuoti) M. Pelkos-Polinskio ranka. Nekyla abejonių dėl kito dalyko – būtent, kad tai Paul-Henri Thiry, barono d’Holbacho (1723–1789) fragmentas iš garsaus ateistinio, draudžiamų knygų indekse esančio veikalo *Gamtos sistema* (*Système de la Nature ou Des Loix du Monde Physique et du Monde Moral*). Šis veikalas pirmąsyk be autoriaus pavardės, anonimiškai buvo išleistas 1770 m. nurodant leidybos vietą – Londoną, tačiau tai galėjo būti ir

kitas miestas, pavyzdžiui, Amsterdamas. Vos pasirodžiusią *Gamtos sistemą* Paryžiaus parlamentas nutarė sudeginti karališkajam prokurorui pasakius kaltinamąją kalbą, kad knygos autorius „*Savo išūlumą pranoksta Epikūras, Spinoza ir visus filosofus arba, tiksliau sakant, visus praėjusių laikų ateistus*“, kad „šito piktžodžiautojo, Dievo išniekintojo akyse“ tikėjimas į Dievą – tai „žalingas prietaras, pagimdytas baimės apgavikų ir paplitęs dėl tamsumo ir bailumo, o įsitvirtinęs despotizmui padedant.“²² Tik 1821 m. šitas svarbiausias d’Holbacho veikalas buvo išleistas nurodant tikrąjį autorių. Taigi vertėjai į lenkų

kalbą ir vilnietiško nuorašo autorius turėjo tenkintis kukliu žinojimu, kad tai draudžiamo prancūzų laisvavimo teks-

tas. Ne didesniu autorystės išmanymu disponavo ir priešininkai, konservatyvūs tradicinio religingumo apologetai.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Vytautas Kavolis, *Sąmoningumo trajektorijos. Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1986 p. 101.
- ² Krizės simptomai XVIII–XIX a. sandūroje, XIX a. pradžioje – sunkiai nuginčijami. Citata iš Augustavo diecezijos (jai buvo pavaldi Užnemunės dvasininkija) Generalinės konsistorijos 1819 gegužės 24 d. aplinkraščio: „*Sunku surasti kunigą, kuris leistų laiką klebonijoje prie knygos ar prie brevijorijaus; jie verčiau vaikšto po miestą, trina visus kampus, susideda su asmenimis, nekreipdami dėmesio į jų padėtį, lytį ir morale, įsivelia į diskusijas, pilnas nesąmonių, burnoja dėl savo luomo, prieš vyresnybę, kitus kunigus, tikyba, apeigas ir pareigas, kai kada viršija savo nekuklumu net pasauliečius ir vienodai, kaip ir anie, blevyzgoja; štai tokios yra pareigos bent didesnės dalies mūsų brolių dvasininkų.*“ Cit. iš *Keletas dokumentų Seinų vyskupystės istorijai (1819–1823)*, Kazys Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, t. II. Chicago: K. Griniaus k-tas, 1962, p. 296.
- ³ Šią abstraktaus Dievo sampratą gerai atspindi Jokūbo Jasinskio, vieno iš 1794 m. sukilimo vadų, eiliuotas kūrėnėlis:

*Dievas – tai amžina būtis, visuotinybė, kuri
Yra gantos pradžia arba pati ganta,
Tas, kurio dėka viskas esti, kas tik gimsta
Ir kuriame po mirties visk ištirpsta.*

 Cit. iš Zdzisław Libera, *Poezja polska 18 wieku*. Warszawa: Czytelnik, 1974, p. 408.
- ⁴ Jeronimas Stroinovskis, *Prigimtinės teisės mokslas*. Iš lenkų k. vertė D. Viliūnas. Vilnius: LKTI, 2011.
- ⁵ Ten pat, p. 16.
- ⁶ Natūralizmo ir deizmo simptomai buvo išreikšti labai nevienodu mastu: pvz., Karpavičiaus fiziokratinuose pamoksluose ryški tradicionalistinio teizmo persvara.
- ⁷ Jerzy Snopek, *Refutacje libertynizmu. Z dziejów kultury umysłowej w Polsce doby oświeceni*. Archiwum historii filozofii i myśli społecznej, t. 28. Warszawa, 1982.
- ⁸ Motiejus Valančius, *Raštai*, t. II. Vilnius: Vaga, 1972, p. 394–395.
- ⁹ Mykolas Biržiška, *Rinktiniai mūsų senovės raštai. Medžiaga lietuvių raštijos mokslui aukštesniosiose mokyklose*. Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisijos leid. Nr. 142, 1927, p. 104.
- ¹⁰ Kiprijonas Lukauskas, *Pamokslai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 141.
- ¹¹ Dalius Viliūnas, *Filosofijos amžius Lietuvoje: Apšvietos filosofavimo savitumai*. Kultūrologija, 2003 10, p. 188–203; Dalius Viliūnas, „*Typy filozofa salonowego w epoce Oświeceni* na Litwie“, *Colloquia communia. Filozofia na Litwie. Diachronia i synchronia*. Pod red. P. Bytniewskiego, M. Chalubińskiego, B. Nikiforowej. Toruń, 2006, s. 34–40.
- ¹² Antoni Łazarowicz, *Opis dzienny Szkół wileńskich, Akademii i uniwersytetu oraz diariusz znaczniejszych wypadków w Wilnie od roku 1781 po rok 1824 nastających*. Wilno: drukarnia J. Blumowicza, 1876, s. 50.
- ¹³ Ten pat, p. 97.
- ¹⁴ Xawery Michał Bohusz, *Filozof bez Religii uważany w towarzystwie*, t. 1. Wilno: Drukarnia Królewska przy Akademii, 1786, s. V.
- ¹⁵ Stanisław Szantyr, *Pamiętniki*. Wrocław, Ossolineumo b-kos rankraščių sk., Nr. 6330, l. 61. Kn.: A. Мальдзіс, *Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя*. Мінск: Кнігазбор, 1982, с. 81.
- ¹⁶ Kiprijonas Lukauskas, p. 141.
- ¹⁷ Xawery Michał Bohusz, 1786, t. 1.
- ¹⁸ Michał Kadlubowski, *Filozofia nowa*. Grodno: Drukarnia Jego K. Mm, 1787, s. 5.
- ¹⁹ Kiprijonas Lukauskas, p. 143.
- ²⁰ Romanas Plečkaitis, *Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje*. Vilnius: Mintis, 1975, p. 306.
- ²¹ Tikėtina, kad religijos kaip „opiumo liaudžiai“ samprata (žinoma kaip marksistinė) radosi jau XVIII a. kaip šmaikštus, lygiai filosofišškai giliaintiškas ateistų atskasas į teistų pamėgtą „nuodų“ metaforą.
- ²² Polis Anri Holbachas, *Laiškai Eugenijai. Sveikas protas*. Iš prancūzų k. vertė P. Mantvydas. Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, p. 21.